

DYSLEXIE IN HET VOORTGEZET ONDERWIJS

EEN LEIDRAAD VOOR OUDERS

D
Y
S
L
E
X
I
E

Heleen Kulik, Liesbeth van Melis,
Leo Poot, Marzenka Rolak

Inhoud

Dyslexie in het voortgezet onderwijs	2
1. Passend onderwijs en dyslexie	3
Een ervaringsverhaal	3
2. Begeleidingsmogelijkheden.....	5
2.1 Psycho-educatie	5
2.2. Leerstrategieën.....	6
Leesstrategieën	7
Leren van woordjes voor de moderne vreemde talen.....	7
Leren van grammatica	7
2.3. Keuze voor ondersteunende technologie	9
3. Facilitering door school	10
3.1 Compenserende faciliteiten	10
3.2. Dispenserende faciliteiten.....	11
Over de auteurs.....	15
Bibliografie	16
Websites.....	16
Bijlagen	16
Bijlage 1: Mijn eigen dyslexieverklaring	17
Bijlage 2: Trechter lezen	19
Bijlage 3: Stappenplan lezen en beantwoorden van toetsvragen.....	20
Bijlage 4: Stappenplan woordjes leren met WRTS.....	21
Bijlage 5: Klanktekenkoppelingen en spellingregels Engels, Frans en Duits	23
Bijlage 6: Stappenplan voorbeeld grammatica	26
Bijlage 7: Uitlegvideo's en oefensites.....	30

Dyslexie in het voortgezet onderwijs

In het voortgezet onderwijs krijgen leerlingen met dyslexie na de basisschool opnieuw met een aantal uitdagingen te maken waardoor ze, als ze hierin onvoldoende gesteund en ondersteund worden, nogal eens belemmerd kunnen worden in het volgen van het onderwijs waarvoor ze wel de capaciteiten hebben. Bij de aanmelding op een VO-school is het daarom belangrijk dat u zicht krijgt op de begeleidingsmogelijkheden van de school. Ga naar open dagen of maak een aparte afspraak met de zorgcoördinator, dyslexiecoach of remedial teacher van de school. De leidraad die we hebben opgesteld kan u helpen bij de voorbereiding van de overstap naar het voortgezet onderwijs.

In de leidraad die voor u ligt komt een aantal zaken aan de orde waarover kinderen en ouders vragen hebben. Op basis van onze ervaring met het begeleiden van leerlingen met dyslexie bespreken we een aantal belangrijke zaken zoals: welke regelgeving bestaat er over dyslexie in het VO, wat kan de school voor mijn kind doen, waar moet ik op letten als we een VO-school zoeken, hoe bereid ik me voor op een gesprek met een nieuwe VO-school, hoe kan ik mijn kind het beste ondersteunen en wat is belangrijk als ik begeleiding zoek voor mijn kind.

Voordat we hierop ingaan schetsen we hieronder wat de meest genoemde problemen zijn waar veel kinderen met dyslexie tegenaan lopen. De meest genoemde problemen in het voortgezet onderwijs zijn:

- het lezen en verwerken van lange teksten;
- een tekst of vraag meerdere keren moeten herlezen voordat ze de inhoud begrijpen;
- vragen verkeerd lezen en dus ook verkeerd beantwoorden;
- tijdnood ervaren bij het afronden van toetsen binnen de daarvoor gestelde tijd;
- het onthouden van de juiste uitspraak en schrijfwijze van woordjes voor de moderne vreemde talen;
- het automatiseren van grammaticale kennis bij de talen en deze kennis toepassen in opdrachten en toetsen;

Veel meer moeite hebben ze om aan te geven waar hun kracht ligt en waar ze goed in zijn. Sommigen vinden dat ze goed zijn in de bètavakken, maar dat geldt zeker niet voor alle dyslectici. Sterke kanten die na enig doorvragen en nadenkwerk vaak naar boven komen zijn:

- doorzettingsvermogen, niet snel opgeven en veel extra tijd besteden aan huiswerk. Soms zelfs ten koste van sociale of sportieve activiteiten of het uitoefenen van hobby's;
- goed kunnen omgaan met mensen, sociaal;
- visueel en/of ervaringsgericht ingesteld; makkelijker leren door dingen voor zich te kunnen zien, uit te voeren of te kunnen koppelen aan de dagelijkse praktijk;
- leren door begrijpen;
- creatieve onafhankelijke geesten; anders durven denken, creatief probleemoplossend vermogen en soms ook letterlijk creatief (toneel, artistiek, tekenen).

1. Passend onderwijs en dyslexie

Een ervaringsverhaal

Ik ben mijn middelbare schoolcarrière begonnen in een theaterklas op vmbo-kader niveau. Ik heb in overleg met mijn moeder en de basisschool gekozen voor het vmbo, omdat mijn moeder het belangrijk vond dat ik een goede associatie met school zou krijgen en dat ik een leuke tijd zou hebben op school. Ik had het op school met de meeste vakken niet heel erg moeilijk en ik kon mezelf goed redden. Wel had ik heel erg veel moeite met Engels en Nederlands.

In de 3de klas kreeg ik een andere leraar voor Nederlands. Hij was al best wel oud en zat nog heel erg in het systeem van vroeger. Hij deed altijd alsof ik heel erg dom was en niks kon. Als ik hem dan probeerde uit te leggen dat ik dyslexie heb zei hij dat dat onzin was, dat ik me niet zo moest aanstellen en maar beter mijn best moest doen. Ik had het geluk dat ik een heel erg mondig kind was en dat ik dat soort dingen niet over me liet zeggen. Ik ben toen naar mijn mentor gegaan en die heeft geregeld dat ik niet meer bij die leraar in de les hoefde te zitten. Ik moest tijdens Nederlands in een apart lokaal zitten en moest daar zonder vakdocent aan mijn Nederlands werken. Nederlands was al niet mijn sterkste vak en door het missen van de lessen ging het niet veel beter. Het was dan wel fijn dat ik niet meer bij hem in de les zat, maar ik had wel het idee dat ik gestraft werd voor de gedachten van mijn leraar. Tijdens Engels was ik altijd heel erg stil ik hoopte dat de leraar mij niet zag en ik hoopte zeker dat ik niet de beurt kreeg. In de eerste 2 klassen lukte dit heel erg goed; had ook niet zo'n klik met mijn leraar. Toen ik naar de 3de klas ging kreeg ik ook voor Engels een nieuwe leraar. Zij was heel erg betrokken en had heel erg veel aandacht voor me. Ze wilde dan ook na school altijd nog even met me zitten en me helpen met Engels. Hier heb ik wel meer geleerd dan de jaren daarvoor maar mijn Engels blijft heel erg slecht. Ik voel me hier heel erg rot door en vond dit ook altijd veel erger dan dat ik slecht was in Nederlands.

Verder heb ik het erg makkelijk gehad op de middelbare school en zat ik qua intelligentie wel onder mijn niveau. Wel heb ik hier een geweldige tijd gehad en heb ik alles naast school kunnen doen wat ik graag wilde. Als ik naar de havo was gegaan had ik dit hoogst waarschijnlijk niet gekund en weet ik ook niet of ik z'n goede herinnering had gehad aan de middelbare school (Jana,

In het basisonderwijs worden diagnostiek en behandeling door de gemeente vergoed als er sprake is van ernstige enkelvoudige dyslexie. In het voortgezet onderwijs worden diagnostiek en ondersteuning niet meer vergoed.

Vanaf augustus 2014 is de maatregel Passend Onderwijs ingegaan. Dit houdt in dat scholen verantwoordelijk zijn voor alle leerlingen die bij hen op school worden aangemeld en zorg moeten dragen voor leerlingen die extra ondersteuning nodig hebben. De school heeft zorgplicht en krijgt vanuit het samenwerkingsverband een budget om dit te realiseren.

Er worden twee vormen van ondersteuning onderscheiden, namelijk de basisondersteuning en de extra ondersteuning. Dyslexie-ondersteuning valt onder de basisondersteuning en moet dus elke

school kunnen bieden. In het *Protocol Dyslexie Voortgezet Onderwijs* (Koes Henneman, c.s., 2013) staat beschreven waaraan deze ondersteuning zou moeten voldoen. U kunt daarbij onder andere denken aan:

- algemene maatregelen, zoals mondeling overhoren, aangepaste beoordeling van de spelling bij toetsen, tijdverlenging en het gebruik van ondersteunende ICT- middelen bij toetsen en het eindexamen;
- de aanwezigheid van een dyslexiecoach of een remedial teacher als belangrijke extra ondersteuning voor leerlingen die specifieke hulp nodig hebben.

De manier waarop deze begeleiding wordt vormgegeven kan per school verschillen. Denk hierbij bijvoorbeeld aan het inschakelen van een vakdocent, remedial teacher, orthopedagoog of een dyslexiecoach. Op het moment dat de begeleiding vanuit school onvoldoende aanslaat of de leerling onvoldoende profiteert van de geboden hulp, is doorverwijzing naar meer gespecialiseerde zorg noodzakelijk.

Rechten

Op basis van de *Wet Gelijke Behandeling op grond van handicap of chronische ziekte (Wgbh/cz)* mogen scholen voor basis- en voortgezet onderwijs leerlingen niet zomaar weigeren vanwege een handicap of chronische ziekte, of vanwege hun beperking een lager schooladvies geven dan leerlingen zonder beperking met dezelfde schoolresultaten. Deze wet bepaalt verder dat als (een ouder van) een kind met een beperking - zoals bijvoorbeeld dyslexie - om een aanpassing vraagt, de school verplicht is deze te realiseren. Dit kan bijvoorbeeld aangepast lesmateriaal of tijdverlenging bij toetsen en examens zijn. Alleen als de gevraagde aanpassing een onevenredige belasting vormt voor de school, mag de school weigeren.

Als een leerling al een dyslexieverklaring vanuit zijn basisschoolperiode heeft, kan het zijn dat deze moet worden bijgesteld, omdat zijn behoeften in de loop der jaren zijn veranderd. In dat geval kan de verklaring worden aangepast en hoeft er niet een heel nieuw onderzoek plaats te vinden. Tenzij het onderzoek niet aan de geldende criteria voldoet (zie *brochure Stichting Dyslexie Nederland*, 2016). Dit kan aanleiding zijn om in gesprek te gaan met een zorgcoördinator. Per school kan het verschillen hoe hier mee om wordt gegaan.

In artikel 55 van het eindexamenreglement (zie het overzicht websites achter in deze brochure) is vastgelegd onder welke voorwaarden de directeur van een school voor VO kan toestaan dat een kandidaat met een beperking het examen geheel of gedeeltelijk aflegt op een wijze die is aangepast aan de mogelijkheden van die kandidaat. In dat geval bepaalt de directeur de wijze waarop het examen zal worden afgelegd, met dien verstande dat aan de overige bepalingen in dit besluit wordt voldaan. Hij doet hiervan zo spoedig mogelijk mededeling aan de Onderwijsinspectie. De school zal dan een deskundigenverklaring moeten kunnen overleggen waaruit blijkt welke aanpassingen de leerling nodig heeft. Deze deskundigenverklaring kan worden opgesteld door een Gz-psycholoog (wet BIG), een Orthopedagoog-generalist (NVO), of een Kinder- en jeugdpsycholoog (NIP). Artikel 55 is door het College voor Toetsing en Examinering (CvTE) uitgewerkt in de *brochure Kandidaten met een Beperking*. Deze brochure is te vinden op de website van het examenblad.

2. Begeleidingsmogelijkheden

Er zijn meerdere mogelijkheden om kinderen met dyslexie te ondersteunen in hun persoonlijke en leerontwikkeling. Om open te staan voor begeleiding of om te experimenteren met verschillende manieren van leren is het belangrijk dat kinderen eerst inzicht hebben in hun dyslexie, zodat ze begrijpen waar bepaalde problemen vandaan komen. Pas als ze het snappen kunnen ze het accepteren en als ze het accepteren staan ze meer open voor begeleiding. Het verkrijgen van inzicht en begrip wordt ook wel psycho-educatie genoemd. In de vervolfbegeleiding kan ingezet worden op: leerstrategieën, leesstrategieën, strategieën voor het leren van woordjes en grammatica voor de moderne vreemde talen, sociaal emotionele gevolgen van dyslexie (zoals faalangst) en ondersteunende technologie. Hieronder beschrijven we de verschillende mogelijkheden.

2.1 Psycho-educatie

Voorwaarde om goed om te kunnen gaan met dyslexie is snappen wat dyslexie voor een kind betekent en hoe sterke en zwakke kanten met elkaar samen kunnen hangen. Dit begrip helpt om de dyslexie te accepteren en meer inzicht te krijgen in welke aanpak voor de kind zou kunnen werken. In hoofdstuk 1 werden al een paar belangrijke sterke en zwakke kanten van kinderen met dyslexie genoemd. Omdat al snel de nadruk komt te liggen op de problemen en wat er niet goed gaat, is het belangrijk dat kinderen met dyslexie zich bewust zijn van hun sterke kanten en kwaliteiten. Op deze manier kunnen ze een evenwichtig zelfbeeld ontwikkelen. Ook snappen waarom bepaalde problemen zich voordoen kan helpend zijn om alternatieve strategieën te ontwikkelen. Bijvoorbeeld snappen dat de 'stamproute' voor de meeste leerlingen met dyslexie niet werkt is vaak een 'eye-opener'. Het kan ook helpen om in te zien dat associëren en verbanden leggen vaak beter werkt en dat structureren en een taak gestructureerd van voor naar achter aanpakken soms lastig kan zijn. Overzicht hebben en houden is essentieel voor kinderen met dyslexie, anders kan er een gevoel van chaos en paniek ontstaan. Ter afsluiting van de psycho-educatie kan een kind een persoonlijke dyslexieverklaring opstellen waarin zijn sterke en zwakke kanten worden samengevat en waarin het kind aangeeft wat voor hem werkt. Een voorbeeld van een zo'n persoonlijke dyslexieverklaring vindt u in bijlage 1.

Kinderen met dyslexie zijn tevens extra kwetsbaar voor negatieve feedback na faalervaringen. Negatieve feedback kan leiden tot een negatief zelfbeeld, aangeleerde hulpeloosheid en demotivatie: "Zie je wel, ik kan het gewoon niet, ik ben dom, het heeft toch geen zin om te leren, want ik haal alleen maar onvoldoendes". Welke feedback is nu ondersteunend voor het leerproces?

Hattie en Timperley (2007) geven aan dat het doel van feedback zou moeten zijn om de discrepantie te verminderen tussen het gewenste eindresultaat of doel en de huidige prestaties of het huidige begrip over de situatie. Belangrijk voor kinderen is om zich te realiseren dat een onvoldoende niet per se betekent dat ze iets niet kunnen; wel dat ze het nog niet kunnen, nog niet de manier gevonden hebben waarop het wel lukt of dat ze met de gekozen toetsen niet kunnen laten zien wat ze wel kunnen. Belangrijk is dan ook dat docenten kunnen aangeven welke kennis of vaardigheden een leerling nog moet ontwikkelen om de volgende keer wel een voldoende te kunnen halen. Nu is dit voor leerlingen vaak onduidelijk. Belangrijk is dat ze hiernaar durven leren vragen. Een leerling zou bijvoorbeeld iets kunnen zeggen in de trant van: "Op de vorige toets heb ik een onvoldoende gehaald, maar ik snap niet zo goed wat er mis is gegaan. Ik zou graag beter willen begrijpen wat nog niet goed gaat en wat ik moet doen om de volgende keer een voldoende te halen." Voor veel leerlingen is het een moeilijke stap om met een docent hierover in gesprek te gaan. Belangrijk is wel

dat ze zich zelf verantwoordelijk gaan voelen voor hun eigen leerproces. Ook in het vervolgonderwijs en later op het werk gaat hen dit helpen als ze dit soort gesprekken nu al leren voeren. Ouders kunnen hierin ondersteunen door hen aan te moedigen om dit gesprek aan te gaan. Soms kan het helpen om een docent hierop voor te bereiden. Als het gaat om hoe u als ouder reageert op faalervaringen van uw kind is het belangrijk om steeds over het volgende na te denken: wat wil ik hiermee bereiken? Hoe graag je ook wilt vertellen dat je kind iets op een andere manier zou moeten aanpakken, houd altijd voor ogen dat je wilt dat hij of zij zich competent blijft voelen en dat hij vervolgens een volgende stap in zijn of ontwikkeling kan maken.

2.2. Leerstrategieën

Bij de overstap van het basisonderwijs naar het voortgezet onderwijs komt er veel op brugklassers af. Ze moeten zelf hun huiswerk organiseren, hun taakaanpak kiezen bij de verschillende vakken en voor huiswerk of meerdere toetsen op een dag hun planning maken. Zeker voor kinderen met dyslexie is het belangrijk dat zij zich van het begin af aan goede gewoontes aanleren voor planning, taakaanpak en leerstrategieën. Een vast huiswerkritme waarbij dagelijks op hetzelfde tijdstip huiswerk wordt gemaakt kan hierbij helpen. Veel scholen geven wel een kleine opstapperiode, maar in de praktijk blijkt vaak dat kinderen ook veel zelf moeten organiseren en sommige kunnen daarbij best wel wat hulp en sturing gebruiken van hun ouders.

Ouders vallen bij hun ondersteuning vaak terug op de eigen leermanier die ze zelf als succesvol zien. Dat is natuurlijk niet verkeerd, maar het is daarbij goed om te weten dat de leerstrategie van uw kind niet per se gelijk is aan uw leerstrategie. Samen kijken wat het beste bij de leermanier van uw kind past, kan conflicten voorkomen. Veel kinderen met dyslexie leren niet optimaal door geijkte talige leerstrategieën als: herhaald lezen, markeren en samenvatten of oefeningen maken. Uit onderzoek komt naar voren dat dit niet de meest efficiënte leerstrategieën zijn (Kamp & Bruin, 2013). Het begrip kan versterkt worden door: sleutelwoorden na het lezen op papier of in een mindmap te zetten, leerstof uit te laten leggen, (toets)vragen over de leerstof te bedenken, een praktische toepassing bij de theorie te bedenken (Kamp & Bruin, 2013).

Het begrijpen van de leerstof is echter niet hetzelfde als onthouden. Hoe langer je leert, hoe slechter je onthoudt (Buzan, 2010). Misschien dat u zelf ook weleens een boek heeft gelezen, waarbij tijdens het lezen alles duidelijk was, maar waar u achteraf niets meer over kon vertellen. Om informatie te kunnen onthouden is er meer nodig. Bij het leren is er sprake van het zogenaamde begin- en eindeffect: informatie die je het eerste en laatste hebt gelezen, onthoud je het best. Om hier optimaal gebruik van te kunnen maken, is het dus beter om kortere periodes van zo'n 20-50 minuten per keer te leren. Verder stimuleert actief leren (bewust coderen en oproepen) het onthouden beter dan passief leren (nog eens doornemen, herhalen, overnemen). Bij actief leren haal je zelf kennis op uit het geheugen door bijvoorbeeld een proeftoets te maken, zelf de stof na te vertellen aan de hand van de mindmap en zelf verbanden en relaties te leggen tussen de stof (Kamp & Bruin, 2013).

Als het niet goed lukt om informatie op te roepen, kan gekeken worden of het gebruik van kleur, plaatjes, filmpjes, een verhaal bij begrippen, bewegingen of ervaringen kunnen ondersteunen. Zo wist een kind dat moeite had om het woord 'der Anfang' te onthouden zich ineens te herinneren dat op de aankondiging van de musical in groep acht stond 'Aanvang:.....'. Dat hielp haar de betekenis te onthouden.

Bij het toepassen van kennis is het belangrijk om de focus op de strategie in plaats van op de oplossing te leggen (al kan het sommige kinderen wel helpen om eerst de oplossing te weten, om vervolgens de procedure beter te snappen), te variëren in aanpak en opgaven, en om overeenkomsten en verschillen te leren zien (Kamp & Bruin, 2013). Zo kwam een kind tot de ontdekking dat de imparfait in het Frans vergelijkbaar was met de past continuous in het Engels.

Leesstrategieën

Veel kinderen met dyslexie lezen niet graag; zeker lesstof die ze niet interessant vinden, kan een worsteling zijn. Belangrijk is om te weten dat je niet altijd alles hoeft te lezen om toetsen voldoende te kunnen maken. Veel kinderen met dyslexie letten al goed op in de les, zodat ze thuis minder hoeven te doen. Als ze dan moeten beginnen met leren, kost dat doorgaans veel tijd als ze alles willen doornemen. Eén optie is om schoolboeken te beluisteren met behulp van ondersteunende technologie (zie 2.3). Een andere optie is om meer vanuit het overzicht te lezen. Dat betekent een beeld krijgen van de tekst door eerst het inleidende stukje en de samenvatting van het hoofdstuk of de paragraaf te lezen en vervolgens stap voor stap nauwkeuriger te gaan lezen. Een voorbeeld van een procedure die bij lezen gevolgd kan worden, vindt u in bijlage 2.

Bij het maken van toetsen is het belangrijk om goed te kijken wat er nu precies gevraagd wordt. Dat betekent dat ook bij leestoetsen, anders dan vaak wordt geadviseerd, gestart wordt vanuit de vragen. Dan weet je welke informatie je in de tekst moet opzoeken en dat scheelt leestijd. Doorgaans weten leerlingen toch niet meer wat ze gelezen hebben als ze eerst de hele tekst doorlezen, omdat alle aandacht uitgaat naar de leestechniek. Sommige kinderen hebben moeite om hun antwoord goed op de vraag af te stemmen. Zij kunnen bij het lezen en beantwoorden van vragen volgens een stappenplan werken. Een voorbeeld van zo'n stappenplan treft u in bijlage 3 aan.

Leren van woordjes voor de moderne vreemde talen

Zoals we eerder aangaven hebben veel kinderen met dyslexie moeite met het leren en onthouden van woordjes voor de moderne vreemde talen. Computerprogramma's als WRTS en QUIZLET kunnen hierbij behulpzaam zijn (zie bijlage 7). Op basis van onze ervaringen hebben we een stappenplan ontwikkeld waar veel kinderen met dyslexie profijt van hebben als ze met dit soort programma's gaan werken. Dit stappenplan maakt gebruik van het online-programma WRTS via www.wrts.nl (zie bijlage 4). In het stappenplan wordt eerst aandacht besteed aan het leren van de betekenis van woorden. Met woorden die niet blijven hangen, wordt iets extra's gedaan. Leren is associëren, dus bij deze woorden wordt gekeken of een visuele, motorische of ervaringsgerichte associatie kan worden gemaakt. Vervolgens wordt geoefend op spelling. Woorden die niet beklijven qua spelling, worden gesorteerd op klank. De sortering op klank is ontleend aan het klank-spellingschrift zoals oorspronkelijk ontwikkeld werd door Ans van Berkel (1995). Een overzicht van klank-tekenkoppelingen en spellingregels voor het Engels en Frans is opgenomen in bijlage 5.

Leren van grammatica

Door problemen met de inprentroute automatiseren kinderen met dyslexie feitenkennis en taalregels minder goed. Vooral in de eerste drie leerjaren spelen deze problemen een grote rol. Zaken als werkwoordtijden, werkwoordspelling, onregelmatige werkwoordsvormen, lidwoorden, naamvallen en andere grammaticale onderdelen worden trager geautomatiseerd en kinderen hebben meer tijd nodig om te leren deze onderdelen correct toe te passen.

Voor kinderen met dyslexie is het belangrijk dat ze veel oefenen om grammaticale structuren te automatiseren. Essentieel is dat zij de oefeningen in werkboeken met aandacht maken en directe feedback krijgen bij de gemaakte opdrachten zodat foute denkwijzen meteen gecorrigeerd worden. De reguliere taalles op school biedt soms voor hen onvoldoende steun wat betreft uitleg. Het gaat vaak te snel en er is soms te weinig oefening. Daarnaast worden oefeningen niet altijd allemaal nagekeken zodat leerlingen onvoldoende van hun fouten kunnen leren. Docenten kunnen leerlingen met dyslexie een eigen nakijkvel geven zodat ze in alle rust de oefeningen zelf kunnen controleren.

Om grammatica beter te begrijpen en te visualiseren kan er gebruik worden gemaakt van stappenplannen, overzichtskaarten of mindmaps waarin snel en overzichtelijk duidelijk wordt wat reguliere en afwijkende structuren zijn en hoe een bepaald probleem is op te lossen via vaste denkstappen. Er zijn standaardkaarten te verkrijgen: de *Opzoekboekjes* van Ton Braams (zie overzicht websites achterin deze brochure). Ook zijn er overzichten in de handel met alle grammatica van een bepaalde taal, zoals de *Grammaticawijzer Engels* van Intertaal. Deze overzichten zijn echter voor kinderen met dyslexie juist geen handreiking vanwege de complexiteit en onoverzichtelijkheid. Daarom maken remedial teachers vaak specifiek op de stof gerichte kaarten uit de door de leerling gebruikte lesmethode.

Op school kan een leerling deze hulpkaarten bij zijn werk houden tijdens het oefenen en bij bepaalde leerlingen is het gebruik ervan bij toetsen aan te bevelen. Niet altijd zijn docenten bereid om dergelijke kaarten te laten gebruiken omdat ze het idee hebben dat ze leerlingen daarmee voortrekken. Ze vergeten daarbij dat automatiseringsproblemen een onderdeel van de dyslexie kunnen vormen. Daarom is het goed om in overleg met het Zorgteam en vakdocenten afspraken te maken over het gebruik van hulpkaarten en deze afspraken op de faciliteitenkaart te noteren. Scholen en vaksecties kunnen ook zelf een bestand van hulpkaarten aanleggen en die aan leerlingen verstrekken op het moment dat zij dat zinvol vinden. Ook taalzwakke leerlingen kunnen hiervan profiteren. Op die manier ontstaat er een continuïteit van inzet van hulpkaarten en raakt het gebruik ervan ook gemakkelijker geaccepteerd door docenten en leerlingen.

Als een leerling de grammatica onvoldoende beheerst ondanks goede inzet en gerichte oefening, kan een periode afgesproken worden om een hulpkaart in te zetten bij toetsen. Misschien is het na een tijdje mogelijk om over te stappen op een blanco kaart waarin de structuren en stappen wel zichtbaar blijven, maar de leerling de preciezere onderdelen zelf kan invullen als geheugensteun en daarmee opdrachten kan maken. Na een bepaalde tijd kan geëvalueerd worden of inzet ervan nog nodig is of dat er afgebouwd kan worden. In bijlage 6 vindt u voorbeelden van diverse hulpkaarten.

Veel lesmethodes hebben tegenwoordig een I-module waarmee thuis extra geoefend kan worden. Hierin wordt direct gecontroleerd of een antwoord correct is, maar ook wordt de regel nog eens toegelicht of naar de theorie verwezen, zodat meteen van fouten geleerd kan worden. Vaak is er in de I-module ook uitleg terug te bekijken en beluisteren. Voor leerlingen met dyslexie een handig extra hulpmiddel. Ook zijn er via YouTube veel uitlegvideo's te vinden waarop een bepaald grammaticaal probleem wordt uitgelegd door vakdocenten. In bijlage 7 vindt u een lijst van oefensites en uitlegvideo's.

Kortom: het is voor een kind met dyslexie erg belangrijk dat hij grip houdt op de stof. Dit kan door gestructureerd te werken, nauwkeurig te oefenen, opdrachten na te kijken en te verbeteren,

feedback te vragen als hij het niet snapt en zelf extra uitleg te vragen van de vakdocent of met behulp van uitlegvideo's van de methode of op speciale oefensites op internet zelf informatie te zoeken. Bij sommige kinderen zal dat niet helemaal zelfstandig lukken. Hulp van een remedial teacher kan dan uitkomst bieden.

2.3. Keuze voor ondersteunende technologie

Veel ouders weten niet hoe ze hun kind kunnen ondersteunen bij de keuze van een hulpmiddel. Soms heeft de school al de keuze voor een programma gemaakt en kan een leerling hierbij aansluiten, maar als dat niet zo is, waar kun u dan als ouder op letten? Niet alle kinderen met dyslexie hebben behoefte aan het gebruik van ondersteunde technologie. Zelfs kinderen die het wel zouden kunnen gebruiken, willen dat niet altijd, omdat ze geen uitzondering willen zijn in de klas of omdat ze het zelf willen doen. De keuze van een hulpmiddel hangt dus af van individuele factoren van uw kind, de mogelijkheden op school, de specifieke problemen waar uw kind een hulpmiddel voor zou willen inzetten en de complexiteit en mogelijkheden van het hulpmiddel zelf.

Zaken om rekening mee te houden zijn:

- Waar heeft uw kind precies moeite mee? Kan dit worden opgelost door het laten voorlezen van teksten / toetsen, of is een andere aanpak of strategie nodig? Als het opgelost kan worden door het voorlezen van teksten dan ligt de keuze voor een tekst-naar-spraak- of Daisyprogramma voor de hand (zie hiervoor de websites achter in deze leidraad).
- Waar zou uw kind het hulpmiddel voor willen gebruiken? Voor het ondersteunen van het maken en leren van huiswerk, voor het ondersteunen van werken en in de klas, voor het maken van toetsen, voor het maken van examens? Als uw kind het programma zou willen gebruiken voor leerondersteuning thuis en in de les kan Daisy (AMIS of Lex-app) gebruikt worden. Als uw kind ook toetsen voorgelezen zou willen krijgen, kan dat alleen met tekst-naar-spraaksoftware.
- Wat is het beleid van school rondom het maken van toetsen met hulpmiddelen? Werken zij al met een tekst-naar-spraakprogramma of Daisy? Dan kan uw kind hierbij aansluiten. Zo niet, kan hij dan gebruik maken van een eigen laptop? Als dat niet mogelijk is, is een USB-versie van de tekst-naar-spraaksoftware handig, omdat het programma dan ook op computers van school afgespeeld kan worden.
- Sommige kinderen kunnen niet goed luisteren naar een computerstem; zij luisteren liever naar natuurlijke stemmen. Dan is de keuze voor Daisy de enige optie. Eventueel kan ervoor gekozen worden leerwerk te doen met Daisy en toetsen te maken met tekst-naar-spraak.
- Wil uw kind het programma ook na de middelbare school nog blijven gebruiken, dan kan het handig zijn dat het programma ook pdf-bestanden kan lezen (ook foto-pdf's kan omzetten) en e-books kan lezen. Voor het MBO, HBO en WO levert Dedicon in principe geen aangepast lesmateriaal. Leerlingen en studenten kunnen ook gebruik maken van de scanservice van Injona.

3. Facilitering door school

In de vorige paragraaf over ondersteunende technologie zijn de keuzecriteria voor technische compensatiemogelijkheden voor lezen en schrijven besproken. In dit hoofdstuk proberen we een overzicht te geven van wat de school - naast het bieden van ICT-hulpmiddelen – nog meer aan faciliteiten kan verlenen. Vanuit de Wet op Gelijke Behandeling (*Wgbh/cz*) zijn scholen verplicht om faciliteiten aan te bieden, zodat kinderen met dyslexie het onderwijs kunnen volgen dat past bij hun capaciteiten. School kan zowel compenserende als dispenserende faciliteiten bieden. Compenserende faciliteiten kunnen belemmeringen als gevolg van dyslexie verminderen. Deze faciliteiten hebben betrekking op lezen, schrijven, maar ook op toetsing en beoordeling. Als het ondanks remediale hulp en compenserende faciliteiten niet lukt om voldoende voor ene vak te halen, kan school besluiten om over te gaan op dispenserende faciliteiten. Bij dispensatie gaat het om (gedeeltelijke) vrijstellen van vakken of onderdelen. Wat de school precies aanbiedt, is opgenomen in het schoolbeleid. We bespreken hier de meest voorkomende aanpassingen.

3.1 Compenserende faciliteiten

Tijdverlenging

Vrijwel alle kinderen met dyslexie hebben deze faciliteit nodig. Door hun dyslexie hebben kinderen meer verwerkingstijd nodig. Veel scholen hebben in hun beleidsplan staan dat ze leerlingen met dyslexie extra tijd bieden bij toetsen. In de daadwerkelijke uitvoering gaat het echter niet altijd goed. Tijdverlenging kan bijvoorbeeld niet verleend worden omdat direct na de toets een ander vak begint. Soms kunnen leerlingen na schooltijd terugkomen om de toets af te maken of als er na de toets een pauze is, kunnen ze in de pauze doorwerken. Sommige scholen laten leerlingen ook doorwerken terwijl het andere vak al begonnen is. Toch is dit niet de ideale situatie. Leerlingen kunnen niet even op adem komen voordat een volgende les begint, of missen een deel van de lesstof als ze later in het al lopende lesuur binnenkomen. Het is handiger als de school met alle docenten afsprekt dat een toets ruim binnen de tijd afgerond kan worden, zodat de tijdverlenging binnen het lesuur gegeven kan worden. Leerlingen die klaar zijn, kunnen dan eventueel een bonusopdracht maken of zachtjes aan een andere opdracht werken. Een andere mogelijkheid is dat leerlingen met dyslexie in plaats van 20% tijdverlenging (zoals ook bij het eindexamen gebruikelijk is) 20% minder opgaven maken. Dus als alle leerlingen tien opgaven maken, kan de docent acht opgaven voor de leerlingen met dyslexie selecteren, die dan wel zwaarder gerekend mogen worden.

Aangepaste luistertoetsen

Vanwege de bovengenoemde langere verwerkingstijd hebben veel kinderen met dyslexie ook problemen met het bijhouden van het tempo van de luistertoetsen bij de talen. Een aangepaste luistertoets, waarbij er meer tijd zit tussen de fragmenten, is de oplossing. Dit vergt echter wel organisatorische aanpassingen, omdat de kinderen met dyslexie dan in een aparte ruimte moeten zitten.

Aangepaste beoordeling spellingfouten

Als het gaat om een aangepaste beoordeling van de spelling, blijkt die in de praktijk vaak niet consequent toegepast te worden, of het dyslexiebeleid wordt niet eenduidig uitgevoerd. De ene docent beoordeelt anders dan de andere docent en dit zorgt voor ongelijkheid en verwarring. Sommige scholen geven aan dat tijdens het eindexamen geen aangepaste beoordeling van de spelling kan worden gegeven en dat ze daarom in de overige leerjaren dit ook niet doen. Het klopt

dat de spelling bij de centrale examens streng wordt beoordeeld, maar de spelling weegt nooit meer dan een tiende van het totaal te behalen punten. Een leerling kan dus maximaal één punt aftrek krijgen voor zijn spellingfouten. Het zou uw kind veel duidelijkheid en zekerheid geven als scholen deze richtlijn standaard hanteren bij alle toetsen en schoolexamens waarbij ook de spelling wordt beoordeeld. Bij de schoolexamens mag immers de school zelf bepalen in welke mate spelling meetelt. Deze correctievoorschriften moeten dan bij het schoolexamen wel voor alle leerlingen gelden en niet alleen voor leerlingen met dyslexie. Bij vocabulairetoetsen, waarbij de spelling een belangrijke rol speelt in de beoordeling, zijn ook andere aanpassingen mogelijk:

- geef een gecombineerd cijfer voor de beheersing van de betekenis en de spelling, waarbij het cijfer voor de spelling nooit lager dan een 4 kan zijn;
- reken een spelfout maar één keer; reken herhalingsfouten niet mee;
- reken fouten in onderdelen als dialoog niet mee;
- bied de leerling de mogelijkheid om het cijfer op te halen door mondeling te toetsen of te herkansen.

Belangrijk is in ieder geval dat de talensecties een eenduidige visie hebben over het beoordelen van toetsen.

Minder algemeen bekend, maar wettelijk wel toegestaan, is dat de school leerlingen – ook tijdens school- en centrale examens - gebruik mag laten maken van een tekstverwerker met spellingcontrole. In het schooljaar 2015-2016 werd opeens het gebruik van de computer met spellingcontrole op het centraal schriftelijk examen verboden. Hierover ontstond grote ophef, waarna uiteindelijk het volgende is besloten: een leerling met dyslexie die in het bezit is van een dyslexieverklaring mag gebruik maken van een computer met spellingcontrole voor het schriftelijk examen Nederlands totdat de effectiviteit van het gebruik van de spellingcontrole bij dyslexie is aangetoond. Bij examens waarbij een woordenboek mag worden gebruikt, is een digitaal woordenboek niet toegestaan, omdat dit leerlingen die met de computer werken oneigenlijk zou bevoordelen.

Hulpmiddelen toepassing grammatica

Zoals al eerder is uitgelegd in paragraaf 2.2 over het leren van grammatica, hebben sommige kinderen met dyslexie ook problemen met het geautomatiseerd toepassen van de grammaticaregels. Soms strekt dit probleem zich ook uit naar de exacte vakken: de leerlingen hebben dan problemen met het ophalen van formules en oplossingsprocedures uit hun langetermijngeheugen en dus hebben ze ook problemen bij het toepassen van deze formules en procedures. Als dit het geval is, kan een kind met dyslexie veel baat hebben bij het in de onderbouw tijdelijk tijdens toetsen gebruik mogen maken van hulpkaarten met stappenplannen voor de grammatica en van formule- en procedurekaarten bij de exacte vakken. Op deze manier krijgt de leerling meer tijd om alles te automatiseren. Voor het school- en centraal examen wordt deze faciliteit niet verleend.

3.2. Dispenserende faciliteiten

Sommige leerlingen lukt het niet om ondanks extra oefening, remediale hulp, aangepaste beoordeling van de spelling en gebruik van stappenplannen/hulpkaarten bij toetsen een voldoende te halen voor een moderne vreemde taal. Dan kan worden overwogen om dispenserende faciliteiten te verlenen. Mogelijkheden voor dispensaties zijn:

- Vrijstelling van spellingtoetsen (uiteraard niet als deze in het schoolexamen zitten).
- Minder boeken lezen voor de boekenlijst.

- Vrijstelling of gedeeltelijke vrijstelling voor Duits of Frans.

Deze laatste dispensatiemogelijkheid leggen we hieronder wat gedetailleerder uit. Door de verzwaarde exameneisen - waarbij voor de vakken Nederlands, Engels en wiskunde nog maar één vijf mag staan op de eindlijst - wordt het voor kinderen met ernstige dyslexie een hele klus om hieraan te voldoen. De inzet op Engels en Nederlands wordt daardoor van groter belang. Aan deze leerlingen kan dispensatie worden verleend voor een andere moderne vreemde taal. Ook komt het voor dat kinderen met dyslexie heel veel tijd besteden aan het leren voor de talen wat ten koste gaat van de vakken waarin ze goed zijn. Hierdoor komen ze niet toe aan het ontplooiën van hun talenten en dreigen ze soms zelfs af te stromen naar een lager onderwijsniveau dat geen recht doet aan hun capaciteiten. Ook dan kan worden overwogen om gehele of gedeeltelijke dispensatie voor een moderne vreemde taal te verlenen.

VMBO

Wat betreft regelgeving rond dispensatie het volgende: op het VMBO mag in de onderbouw Frans of Duits vervallen. In de bovenbouw is het bijna altijd mogelijk om geen Frans of Duits te kiezen, behalve in de sector Economie: daar moeten leerlingen kiezen tussen wiskunde of een tweede moderne vreemde taal. Als ze wiskunde kiezen is het probleem opgelost.

Leerlingen die in de onderbouw al een vrijstelling hadden voor Frans of Duits, behouden deze ontheffing in de sector Economie. In plaats van Frans of Duits kunnen ze kiezen voor Arabisch, Turks, Spaans, maatschappijleer II, geschiedenis en staatsinrichting of aardrijkskunde. Echter, als ze willen doorstromen naar HAVO, moeten ze wel rekening houden met de consequenties, want ze worden beperkt in hun profielkeuzes of überhaupt in hun doorstroommogelijkheden. Denk dus altijd goed na over de consequenties voor het vervolgonderwijs en overleg hierover met school.

HAVO/VWO

Op het HAVO/VWO is in de onderbouw dispensatie voor een moderne vreemde taal maar in zeer beperkte gevallen en dan nog slechts gedeeltelijk mogelijk. Frans of Duits mag hier nooit helemaal vervallen. De leerling moet aandacht blijven besteden aan een aantal deelvaardigheden. In de praktijk zijn dat die deelvaardigheden die de leerling nog het best beheerst (bijv. lees- of luistervaardigheid).

In de bovenbouw van het HAVO is een tweede moderne vreemde taal in drie van de vier profielen niet verplicht. Alleen voor C&M is de tweede moderne vreemde taal wel verplicht.

Als een leerling na het HAVO wil doorstromen naar het VWO, is dispensatie voor de op het VWO verplichte tweede moderne vreemde taal mogelijk, maar hij moet er wel rekening mee houden dat daarvoor een ander vak met een studielast van tenminste 440 uren moet worden gekozen. Dat betekent dat hij bij de overstap van 5 HAVO naar 5 VWO één vak vanaf 4 VWO moet inhalen. Hij kan ook op het HAVO al voor een extra vak kiezen, maar dat betekent wel dat zijn HAVO-examen zwaarder wordt.

In de bovenbouw van het VWO is een tweede moderne vreemde taal wel verplicht, maar in bepaalde gevallen kan hiervan worden afgeweken:

- als een leerling een stoornis heeft die specifiek betrekking heeft op taal of een zintuiglijke stoornis die effect heeft op taal;
- als een leerling een andere moedertaal heeft dan Nederlands of Fries;

- als een leerling het profiel N&G of N&T heeft gekozen en bijvoorbeeld door zijn dyslexie zo slecht presteert op de tweede moderne vreemde taal, dat dit naar verwachting een succesvolle afronding van de opleiding in de weg staat.

In deze gevallen kan de tweede moderne vreemde taal worden vervangen door een ander vak met een studielast van tenminste 440 uren.

Voor leerlingen op het gymnasium is geen ontheffingsmogelijkheid geregeld, omdat daar de klassieke taal in plaats van de tweede moderne vreemde taal komt.

Vrijstellingen voor de bovenbouw van het VMBO, HAVO en VWO zijn vastgelegd in het *Inrichtingsbesluit WVO, artikel 26n*.

Kanttekeningen bij dispensatie

Het is altijd ter beoordeling van de school of (gedeeltelijke) dispensatie verleend wordt en hoe deze ingevuld moet worden. Scholen hoeven geen toestemming voor de dispensatie te vragen, maar zijn wel verplicht deze te melden bij de Onderwijsinspectie. Ook moeten ze desgevraagd bij de inspectie kunnen aantonen dat de (gedeeltelijke) dispensatie goed onderbouwd is. Als ouders kunt u dispensatie nooit eisen van een school. Het is geen standaardfaciliteit of recht. Veel scholen houden het liever af en willen er niet aan beginnen uit angst voor precedentwerking.

Wat betreft de praktijk is er een aantal aandachtspunten. Voor alle partijen is het zinvol om na te gaan of alles uit de kast is gehaald aan faciliteiten die verleend zijn door de school. Vaak is juist daar nog wel enige verbetering te behalen voor scholen binnen hun dyslexiebeleid. Mondeling compenseren, minder rekenen van de spelling, gebruik van hulpkaarten bij toetsen, voorleessoftware bij het maken van toetsen; er is in principe veel mogelijk, maar scholen gebruiken deze faciliteiten niet altijd structureel. Het hangt te vaak van de afzonderlijke docent af hoe de faciliteiten worden gehanteerd en ingezet, met als gevolg dat de dispensatiemaatregel de enige uitweg lijkt.

Bij het beoordelen van een dispensatieverzoek kunnen vakdocent, zorgcoördinator, remedial teacher en orthopedagoog betrokken worden en informatie aanleveren voor onderbouwing van het dispensatieverzoek. Voor scholen is het belangrijk om voor dit soort gevallen een duidelijke procedure af te spreken zodat ze niet worden overvallen door een dergelijk verzoek. Maar aan de andere kant moeten scholen ook flexibel naar leerlingen durven kijken. Passend onderwijs biedt daarvoor ook weer nieuwe kansen. Dispensatie moet een uiterste oplossing zijn die niet standaard is voor elke leerling met dyslexie, maar echt tot de ernstige gevallen beperkt blijft: daar waar ondanks voldoende gegeven faciliteiten en capaciteiten van de leerling de dyslexie zo'n belemmering blijkt, dat hij niet meer toekomt aan het ontwikkelen van zijn talenten of dreigt af te stromen naar een lager niveau. Het is in die gevallen zeker de moeite van het overwegen waard. Voor kinderen ontstaat zo meer ruimte om tijd en aandacht op de overgebleven moderne vreemde taal/talen te richten en hun capaciteiten op andere vlakken tot hun recht te laten komen.

Alle toegekende compenserende en dispenserende faciliteiten moeten uiteraard worden vastgelegd in het leerlingdossier. In de praktijk wordt daarnaast ook een dyslexie- of faciliteitenkaart aan de leerling gegeven, waarop alle aanpassingen staan aangegeven, zodat een docent in één oogopslag

kan zien wat uw kind nodig heeft. Op de achterkant kunnen de eventueel afgesproken verplichtingen van uw kind worden opgenomen, bijvoorbeeld wat hij moet doen tijdens de uren van een vak waarvoor hij dispensatie heeft.

Voor de informatie in dit hoofdstuk hebben we ons gebaseerd op het *Protocol Dyslexie Voortgezet Onderwijs* van Koos Henneman c.s. (2013). Ook hebben we informatie gebruikt die op de website van het Masterplan Dyslexie staat.

Nog een laatste opmerking: de regelgeving verandert nogal eens. Daardoor kan het zijn dat de informatie die we hierboven hebben gegeven niet meer klopt. Raadpleeg daarom altijd de meest recente informatie in de lijst van websites achter in deze brochure.

Verder publiceert het College voor Toetsing en Examinering (CVTE) ieder jaar de brochure *Kandidaten met een beperking* voor toegestane faciliteiten tijdens de eindexamens en rekentoetsen. Deze brochure staat op de site van het Examenblad.

Over de auteurs

Drs. Heleen Kulik

Na een opleiding Frans/Duits aan de Lerarenopleiding Delft en Frans aan de RU Leiden, heeft Heleen na enige jaren van lesgeven een 2 jarige opleiding voor Remedial Teacher VO gevolgd aan het ACTA / Seminarie voor Orthopedagogiek in Utrecht. Sinds 1994 is zij als remedial teacher werkzaam, deels in samenwerking met verschillende scholen voor voortgezet onderwijs, deels in eigen praktijk. Zij begeleidt leerlingen met dyslexie in het voortgezet onderwijs tot en met het eindexamen voornamelijk met de moderne vreemde talen. Daarnaast begeleidt zij scholen bij de signalering, selectie en ondersteuning van leerlingen met

leerproblemen.

Drs. Liesbeth van Melis

Na haar studie orthopedagogiek aan de Radboud Universiteit Nijmegen heeft Liesbeth onder andere de 3-jarige opleiding tot remediaal specialist gevolgd aan de Vrije Universiteit Amsterdam. In 1999 is zij geregistreerd als gz-psycholoog. Zij is gespecialiseerd in het diagnosticeren en begeleiden van jongeren uit het voortgezet onderwijs die leerproblemen hebben, vaak in combinatie met ontwikkelingsstoornissen als AD(H)D en ASS. Van 1997 tot medio 2013 heeft zij deel uitgemaakt van het multidisciplinaire team in een kinderpraktijk in Rotterdam. Sinds 1988 heeft zij een eigen praktijk in Rotterdam, waarin zij jongeren met leerproblemen zoals dyslexie

onderzoekt en begeleidt.

Drs. Leo Poot

Na de lerarenopleiding, heeft Leo een aantal jaren als docent gewerkt in de jeugdgevangenis. In 1999 heeft hij de overstap gemaakt naar het voortgezet onderwijs. Daar was hij o.a. mentor en zorgcoördinator. Ook verzorgde hij samen met een collega de faalangstreductie-trainingen. Na de studie orthopedagogiek heeft hij een aantal jaren gewerkt als orthopedagoog op een Orthopedagogisch Didactisch Centrum in Rotterdam. In 2008 heeft hij de opleiding tot Orthopedagoog- Generalist succesvol afgerond. Vanuit deze functie ondersteunde hij de VO –scholen van BOOR en heeft hij veel diagnostische onderzoeken gedaan

naar zowel leer- als gedragsproblemen.

Drs. Marzenka Rolak

Na haar studie orthopedagogiek aan de Vrije Universiteit in Amsterdam, heeft Marzenka zeven jaar bij een onderwijsbegeleidingsdienst en leeskliniek gewerkt. Hier heeft ze onder andere samen met Koos Henneman gewerkt aan een implementatiemap voor integraal dyslexiebeleid in het voortgezet onderwijs voor schoolbegeleiders. In 2008 is ze voor zichzelf begonnen. Vanuit haar eigen praktijk doet ze diagnostiek en behandeling bij (vermoedens van) dyslexie en werkt ze met zowel kinderen als volwassenen. De opleiding tot Orthopedagoog-Generalist heeft ze in 2013 afgerond. In 2016 is ze aangetreden als bestuurslid van de Stichting

Dyslexie Nederland en in 2017 is ze begonnen met haar promotieonderzoek naar het realiseren van waardevolle doelen in het onderwijs door (jong) volwassenen met dyslexie aan de Tilburg University.

Bibliografie

Berkel, A.J. van (1995): Orthodidactische gids voor het vreemde talenonderwijs.

Buzan, T. (2010). Gebruik je verstand. Baarn: De Kern.

Hattie, J., & Timperley, H. (2007). The power of feedback. *Review of educational research.*, vol. 77, no. 1, pp. 81-112.

Henneman, K., Bekebrede, J., Cox, A., Krosse, Hedwig de. (2013): Protocol dyslexie Voortgezet Onderwijs. *Handreiking voor directie, middenmanagement en docenten.*

Kamp, G., & Bruin, A. d. (2013). Leerstrategieën als brug tussen cognitieve psychologie en onderwijspraktijk. *Onderwijsinnovatie*, 17-23.

Stichting Dyslexie Nederland (2016). Brochure Dyslexie diagnostiek en behandeling.

Websites

- Voor het bestellen van schoolboeken (moet vanuit de wet op gelijke behandeling door school worden betaald:) <https://educatief.dedicon.nl/>
- Leveranciers van tekst-naar-spraak-software: <http://www.lexima.nl> <https://woordhelder.nl>
<http://www.12s.nl> <http://www.readspeaker.com/nl/textaid-personal>
- Daisysoftware en app: <http://www.dedicon.nl/gratis-daisy-software-amis-nu-ook-nederlandstalig>
<https://educatief.dedicon.nl/lex>
- Regelingen en procedures: www.examenblad.nl www.eindexamen.nl
www.masterplandyslexie.nl
- Grammaticahulp: www.opzoekboekjes.nl
- Scanservice www.injona.nl

Bijlagen

Bijlage 1: Mijn eigen dyslexieverklaring

Bijlage 2: Trechterlezen

Bijlage 3: Stappenplan lezen en beantwoorden van toetsvragen

Bijlage 4: Stappenplan woordjes leren met Wrts

Bijlage 5: Klank-tekenkoppelingen en spellingregels Engels, Frans en Duits

Bijlage 6: Stappenplan voorbeeld grammatica

Bijlage 7: Uitlegvideo's en oefensites

Mijn eigen dyslexieverklaring

Voorbeeld

Naam: Daan

Geboren op: 5-6 2003

Voor mij betekent dyslexie

Dat ik moeite heb met:

- Frans, Nederlands.
- Leerwerk wat je in je hoofd moet stampen.
- Om iets uit te leggen op papier, bijvoorbeeld bij aardrijkskunde.
- Spelling; klinkers omdraaien, andere letters opschrijven, spelling van woorden onthouden.
- Snel lezen, dan lees ik soms andere dingen dan er staan.
- Tijdsdruk

Hoe ik daar zelf mee om ga is:

- Ik leer meestal door met mijn ouders of met vrienden samen te leren. Dat helpt me om beter te beseffen wat ik nog beter kan leren.
- Door ruim op tijd te beginnen en langer te leren. Dat neemt veel tijd in beslag en dat maakt dat ik soms voor andere vakken minder tijd heb.

Wat mij helpt of hoe anderen mij kunnen helpen is:

- Als ik er wat van weet onthoud ik het beter
- Als ik er filmpjes van heb gezien onthoud ik het beter
- Als iemand het geduld heeft om het mij uit te leggen
- Weten wat de belangrijkste punten zijn om te leren. Dan hoef ik niet alles door te lezen en te leren, wat mij veel tijd kost.
- Voorbeelden bedenken bij begrippen
- Bij toetsen helpt het mij om extra tijd te krijgen, op de computer te werken met spellingcontrole.
- Dat leraren bij het nakijken iets meer geduld hebben, begrip hebben. Bijvoorbeeld rekening houden met spelfouten en met het feit dat ik soms wat meer woorden nodig heb om iets uit te leggen.

Dat ik goed ben in/ mijn sterke kanten zijn:

- Creatief – ik vind het leuk om te tekenen, te kleien
- Sportief – ik doe nu atletiek, maar heb ook judo en voetbal gedaan. Gym en drama vind ik ook leuk om te doen.
- Spontaan en vrolijk. Ik maak snel contact met mensen en kan anderen goed aanvoelen. Vrienden vinden het fijn om met mij over alles te kunnen praten, ook moeilijke dingen. Ik vind het zelf ook leuk om met vrienden te praten.
- Ik weet van doorzetten ook als iets moeilijk is of als ik ergens onvoldoende voor sta.
- Andere leuke vakken op school vind ik Engels, Spaans en geschiedenis.
- Mijn ouders zeggen dat ik: goed samen kan delen, dat ik de positiviteit van dingen inzie, dat ik voor mensen opkom (bijvoorbeeld als ze worden gepest), dat ik veel potentieel heb, respectvol en beleefd ben.

Getekend door

Plaats

TRECHTER LEZEN

Op veel scholen wordt aangeleerd dat kinderen voor het studerend lezen weliswaar eerst voorkennis ophalen (wat verwacht je van de tekst), maar vervolgens moeten ze alles lezen. In de tekst kunnen vervolgens belangrijke dingen gemarkeerd worden. Veel kinderen weten alleen niet wat belangrijk is en markeren dan bijna alles. Dan maken ze van de markeringen een samenvatting (hoe dan??) en die gaan ze dan uit het hoofd leren (stampen). Deze strategie ziet er dan als volgt uit:

Veel kinderen met dyslexie haken bij stap één af als ze zien dat wat ze moeten lezen meer dan twee pagina's tekst is. Daarom is het voor kinderen met dyslexie handig om de trechter om te draaien. Je begint dan met het vaststellen van het leer- of leesdoel. Soms staan de leerdoelen al in de samenvatting gegeven en kan je daar leesvragen van maken. Soms staat in het inleidende stuk van het hoofdstuk of de paragraaf wat je gaat leren in de betreffende tekst en als dat niet zo is kan je leesvragen maken op basis van titels en subkoppen. Het

mindmap. Deze strategie ziet er als volgt uit.

opstellen van leesvragen geeft focus en maakt dat je alleen die stukken hoeft te lezen die belangrijk zijn voor het beantwoorden van je vraag. Het is dan voor veel kinderen makkelijker om een samenvatting te maken. Je kan met deze leesvragen ook een samenvatting maken op basis van een videofragment (bijv. www.schooltv.nl) Deze samenvatting kan ook weergegeven worden in steekwoorden in de vorm van een

Bijlage 3: Stappenplan lezen en beantwoorden van toetsvragen

1. Onderstreep het vraagwoord (wie, wat, wanneer, hoe, bereken, leg uit, licht toe,...) en bepaal wat voor soort vraag het is. Op veel scholen wordt het RTTI-model gebruikt voor het ontwerpen van toetsvragen:
 - **R - Feit- en beschrijfvragen**: een tijdstip of plaats aangeven, een naam noemen, andere feiten zoals frequentie of aantal, zeggen hoe iets eruit ziet of werkt, hoe iets gebeurde;
 - **R - Ordenvragen**: gegevens op een rijtje, in een schema of volgorde zetten, verschillen en overeenkomsten aangeven;
 - **T1 of T2 - Doevragen**: zijn gericht op een actie (verbind, onderstreep, omcirkel);
 - **T2 - Verbandvragen**: oorzaak, reden, gevolg, middel, doel, voorwaarde aangeven;
 - **I - Evaluatievragen**: conclusie trekken, voorspelling doen, het oordeel van de schrijver noemen, eigen oordeel of mening geven.
2. Zoek de sleutelwoorden en arceer de sleutelwoorden **geel**. Sleutelwoorden vertellen je wat het onderwerp is van de vraag.
3. Gebruik de vraag om je antwoord mee te beginnen.
4. Denk na over hoe je het antwoord gaat formuleren
 - Denk aan de hand van het vraagwoord en de sleutelwoorden na over wat je weet en zet dit in steekwoorden op een kladblaadje.
 - Denk vervolgens na of het een kort of lang antwoord wordt.
 - Vraag je af of je antwoord uit één of meerdere onderdelen bestaat.
5. Schrijf je antwoord op.

Bijlage 4: Stappenplan woordjes leren met WRTS

Vorbereiding

Maak altijd de oefeningen in je werkboek en controleer of alles goed is. Vraag na als je het niet snapt.

Leer per week steeds de woordenlijsten die aan de orde geweest zijn in de les. Ook als het niet als huiswerk wordt opgegeven.

1. Ga naar <http://www.wrts.nl/>
2. Log in
3. Ga naar **GOEDGEKEURDE LIJSTEN**
4. Zoek je boek op en ga dan naar de juiste les
5. Klik op “Overnemen”
6. Controleer de lijst en haal eventuele dubbelingen eruit
7. Selecteer de juiste uitspraaktaal.
8. Klik onder aan de pagina op “Opslaan”
9. Start met OVERHOREN

Probeer minimaal **drie dagen** voor een overhoring of toets te beginnen met leren.

Dag 1 - Betekenis

- Begin met Engels – Nederlands
- Oefen eerst de uitspraak: gebruik hiervoor de uitspraakhulp van Wrts
- Start met de oefenvorm “Meerkeuze” om de betekenis te oefenen
- Doe daarna de oefenvorm “In gedachten”
- Bij woordjes die lastig blijven hangen qua betekenis, kun je één of meer van de volgende tips toepassen:
 - zoek er een plaatje bij en maak op de computer een tabel of mindmap met je lastige woorden en de plaatjes erachter of,
 - maak er een tekening van en zet het Engelse woord in de tekening of,
 - bedenk een symbool of afbeelding die je aan of om het Engelse woord kunt tekenen waardoor je de Nederlandse betekenis makkelijker kunt oproepen;
 - koppel het aan een Nederlands woord dat erop lijkt en bedenk er een voorbeeld of ervaring bij.
- Ga daarna verder met Nederlands – Engels
Volg daarbij dezelfde stappen als hierboven bij Engels – Nederlands.

Dag 2 - Spelling

- Start met de Wrts oefenvorm “Spelling” (Nederlands-Engels)
- Bij woordjes die lastig blijven qua spelling:
 - zet ze in je klankspellingschrift bij de klank die je lastig vindt om te schrijven;
 - markeer de lastige klanken in het Engelse woord;
 - zet de woordjes nu op een apart blad per klank onder elkaar.
- Sluit af met de Wrts “Toets” (Nederlands- Engels)

Dag 3 – Herhaling en toets

- Herhaal eerst je lastige woordjes qua betekenis.

- Herhaal dan de lastige woorden qua spelling; zet de woordjes per lastige klank onder elkaar op een apart blad.
- Sluit af met de Wrts “Toets” (Nederlands-Engels)

Als je maar 1 dag hebt, doe dan:

- Doorlezen
- Wrts “Meerkeuze” (Engels-Nederlands)
- Wrts “In gedachten (Engels-Nederlands)
- Wrts “Meerkeuze” (Nederlands-Engels)
- Wrts “In gedachten (Nederlands-Engels)
- Wrts “Toets” (Nederlands-Engels)

Klanken en meest voorkomende spelling (Engels)

klank	schrijfwijze	voorbeeld
<u>korte klanken</u>		
[o]	o, a	stop, watch
[a]	a	class
[e]	e, a, ei, ai, ea	bed, man, their, chair, wear
[i]	i, y, ee, ea, e	is, sorry, beer, dear, here
[u]	u, o, ou	cup, love, young
<u>lange klanken</u>		
[oo]	o, ow, oa	hello, show, road
[ee]	a, ay, ai	angel, name, okay, train
[ie]	e, ee, ea	he, tree, please
<u>tweeklanken</u>		
[oe]	oo, u	foot, put
[au]	ou, ow	out, now
[ai]	I, igh, y	nice, right, my
[oi]	oy, oi	boy, noise
<u>medeklinkers</u>		
[k]	k, c, ck, ch	kitchen, club, sock, school
[kw]	qu	quick
[f]	f, ph, ff	fun, photo, off
[th]	th	this (stemhebbend), three (stemloos)
[s]	s, ss, c	sea, miss, cent
[sj]	sh, s+u	she, sure
[tsj]	ch, tch	cheese, match
[dzj]	g, dg, j	age, badge, joy

Klanken en meest voorkomende spelling Frans

klank	schrijfwijze	voorbeeldwoord
Korte klanken		
[o]	o	mon
[e]	e, è, ê, ai,	bref, élève, fenêtre, maison
[ə]	stomme e	e lever

Lange klanken

[oo]	o, ô, au, eau	stylo, hôtel, auto, bureau
[aa]	a, â	travail, pâté
[ee]	é, er, ez	été, parler, assez
[uu]	u	dur
[ie]	i, y	livre, stylo

Neusklanken

[aɲ]	an, en, em	banc, entre, remplacer
[iɲ]	in	vin

Tweeklanken

[oe]	ou	tous
[eu]	eu	jeune
[wa]	oi, oy	trois, employé
[wi]	ui	lui

Medeklinkers

[j]	y, ll	yaourt, maillot
[zj]	j, g	jamais, gentil
[sj]	ch	chanter
[z]	z, s	zèbre, poison
[s]	s, ss, c, ç, -tion	stylo, assez, citron, leçon attention
[nj]	gn	Bretagne
[k]	k, c, qu	kiosque, cave
[gu]	g	gare

Klanken en meest voorkomende spelling (Duits)

klank	schrijfwijze	voorbeeld
Korte klanken		
[o]	o	voll
[a]	a	Mann
[e]	e, ä	schnell, Männer
[i]	i	bitte
[u]	ü	können
Lange klanken		
[oo]	oo, o, oh	doof, Brot, Sohn
[aa]	aa, a, ah	Haar, Vater, Jahr
[ee]	ee, e, eh, ä	Kaffee, Weg, nehmen, spät
[ie]	ie, ih	viel, ihr
[uu]	ü, üh	üben, Mühle
Twee-tekenklanken		
[oe]	u, uh	Schule, Uhr
[eu]	ö, öh	schön, Söhne
[aj]	ei, ai	sein, Mai
[au]	au	Haus
[oi]	eu, äü	neu, Häuser
Medeklinkers		
[s]	s, ss, ß	Haus, Klasse, Straße
[sj]	sch, st/k	Schule, Stunde, Sport
[z]	s	gesund
[ts]	z, tz	Zeit, Satz
[gu]	g	gern
[g]]	ch	machen

Bijlage 6: Stappenplan voorbeeld grammatica

TAGS (korte vraagzinnnetjes aan het eind van een zin)

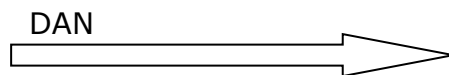
ENGELS

De kleine vraagzinnnetjes die eigenlijk 'TOCH' betekenen, noemen ze in het Engels TAGS.

Welk **werkwoord** moet je gebruiken in de TAG?

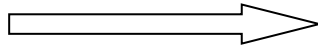
- AM/IS/ARE
- CAN/ COULD
- HAVE/HAS

HERHAAL in de TAG
He **can't** come, **CAN** he?

ANDER WERKWOORD

DAN

DO/DON'T in de TAG
You **walk** home, **DON'T** you?

DOES/ DOESN'T in de TAG
He **likes** her, **DOESN'T** he?

- Vragen maken op 3 manieren:

Zonder vraagwoord

1. spreek **tu** **as** un frère ?

2. spr.+ schr.
EST-CE QUE **tu** **as** un frère ?

3. schrijf **as** - **tu** un frère ?

Met vraagwoord

1. spreek **tu** **es** où ?

2. spr.+ schr.
où **EST-CE QUE** **tu** **es** ?

1. schrijf **où** **es** - **tu** ?

- Vragen maken op 3 manieren:

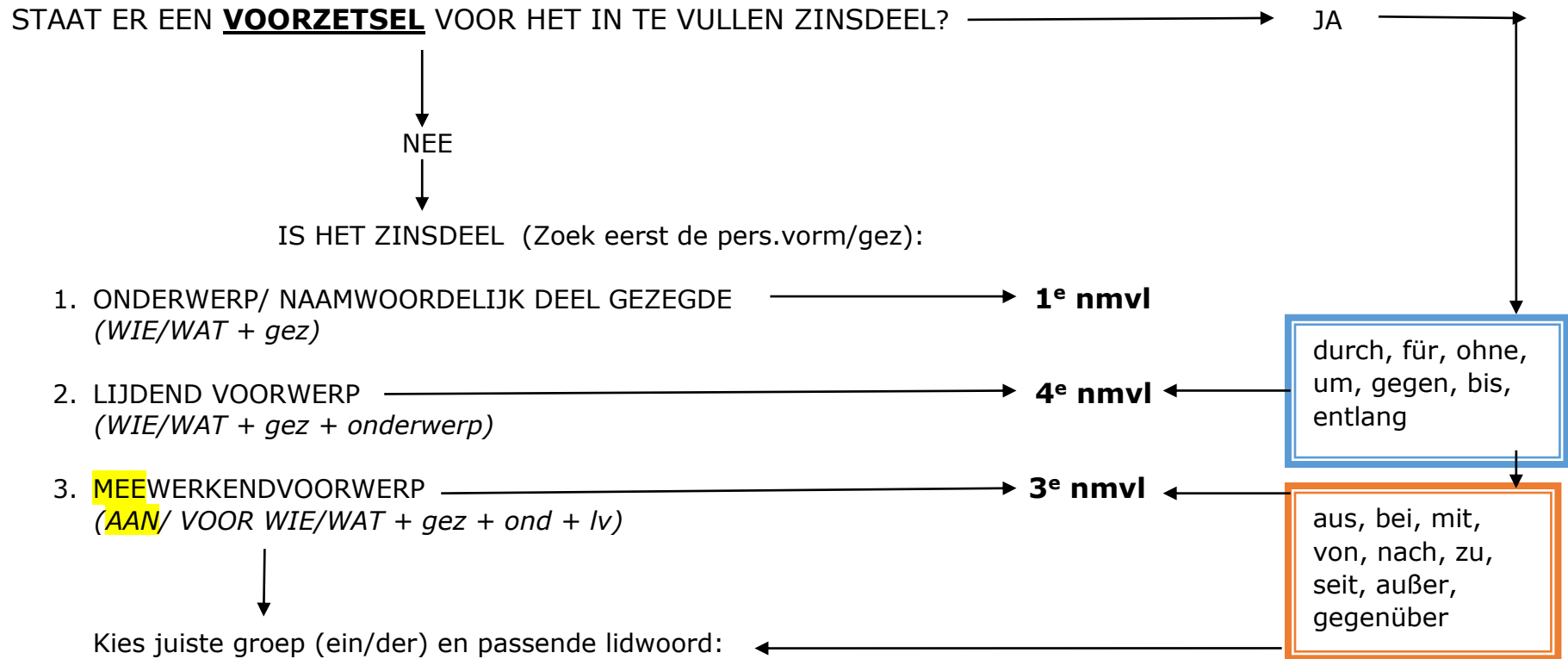
Zonder vraagwoord

1.	spreek			<input type="text"/>	?	
2.	spr.+ schr.				<input type="text"/>	?
3.	schrijf		-		<input type="text"/>	?

Met vraagwoord

1.	spreek				?	
2.	spr.+ schr.					?
2.	schrijf			-		?

NAAMVALLEN DUI TS

1e

M	V	O	MV
der	die	das	die
ein	eine	ein	keine

4e

M	V	O	MV
den	die	das	die
einen	eine	ein	keine

3e

M	V	O	MV
dem	der	dem	den +N
einem	einer	einem	keinen +N

Bijlage 7: Uitlegvideo's en oefensites

Hieronder een lijst van sites die mogelijk gebruikt kunnen worden voor extra uitleg. Bij gebruik ervan moet wel in acht genomen worden of de uitleg en de oefeningen aansluiten bij het niveau van de leerling. Soms zijn de adressen van de sites na verloop van tijd veranderd, dus de lijst die hieronder staat kan daarom niet meer kloppen.

WOORDEN LEREN

<https://quizlet.com/>

<https://wrts.nl/>

<https://www.wozzol.nl/>

<http://www.woordjesleren.nl/>

ALGEMEEN

<https://www.snapput.nl>

ENGELS

<http://www.meestergijs.nl/>

http://www.english-hilfen.de/en/exercises_list/alle_grammar.htm

<http://www.englishpage.com/index.html>

<http://www.verbuga.eu/Engels/Mise.html>

https://www.youtube.com/playlist?list=PLAagWQGydKZ5XGhNg77Vb9kgaf_LpDoxR

DUIITS

<http://www.duits.de>

https://www.youtube.com/playlist?list=PL_UecnWj03jDzbeq9incuVwS5DhPt_Fz-

<http://wp.digischool.nl/duits/>

<http://www.verbuga.eu/Duits/Mise.html>

FRANS

<http://www.talenwijzer.com/franse-grammatica-oefenen.html>

<http://www.nufransleren.nl/grammatica-Frans-oefeningen.html>

<http://www.verbuga.eu/Mise/Mise.html>

<http://wp.digischool.nl/frans/grammatica-2/>

<https://www.youtube.com/watch?v=Wrp88j-xCbw>

<http://www.viviennestringa.com/pages/oefeningen-viviennestringa.html>